گـۆڤـاری زانـكـۆی ڕاپــەڕیــن
Journal of University of Raparin.
مجلة جامعة رابرين

E-ISSN: 2522 – 7130   P-ISSN: 2410 – 1036
This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0
DOI:10.26750/Vol(11).No(6).Paper13

ڕێـكەوتـی وەرگـرتـن: ٢٠٢٣/٠٥/١٨
ڕێكەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢٣/٠٧/١٨
ڕێـكەوتی بڵاو كردنەوە: ٢٠٢٤/١٢/٢٩

ڕەنگڤەدانا ئیدیۆمێ د زمانێ هۆزانێن (وەلی دێوانە)یدا

دولت محمد أحمد[1] - عمر عبدالرحمن عمر[2]

dewletmihemed@gmail.com - omer.xerki@uoz.edu.krd

[1+2]پشكا زمانێ كوردی، فاكولتییا زانستێن مرۆڤایەتی، زانكۆیا زاخۆ، زاخۆ، هەرێما كوردستانێ، عێراق.

پوختە:

ئیدیۆم ئێكە ژ گرنگترین بابەت د ئەدەبیدا ب گشتی و د هۆزانێدا ب تایبەتی، چونكی شیان و شەهرەزاییا هۆزانڤانی ب تەمامی ددەتە دیاركرن دەمێ هۆزانڤانی ب شێوەكێ نەڕاستەوخۆ دەربڕین ژ بارودۆخ و بابەتەكی دكەت، ئەڤە ژی ژ پێخەمەت هندێ كو خواندەڤان چێژەكا تایبەت د وێ هۆزانێدا ببینیت.

ئەڤ ڤەكۆلینە دەربارەی (ڕەنگڤەدانا ئیدیۆمێ د زمانێ هۆزانێن "وەلی دێوانە")یدا، كو وەكی نمونەك ژهۆزانڤانێن سەردەمێ خۆ هاتیە وەرگرتن، چونكی دڤێ قۆناغێدا هۆزانڤانێن باشورێ كوردستانێ ب گشتی مل ب ملێ ئێك و دو پشكداربون دوێ بزاڤێدا، كو بارودۆخ و ڕەوشا ژیانا وێ وەختی ئەگەرێ سەرەكی بو بۆ ڤێ چەندێ.

ئەڤ ئیدیۆم و جۆرێن ئەوان د هۆزانێن هۆزانڤانیدا ب ئاراستە و تەكنیكەكا تایبەت هاتینە بكارهینان، چونكی گەلەكا كاریگەر و كارتێكرنا ئەوان د ناڤەرۆكا بەرهەمیدا ڕەنگڤەدایە.

گرنگییا ڤێ ڤەكۆلینێ ژ ڤێ چەندێ دا دیاردبیت كو ڤەكۆلینەكا شیكارییە ئەڤە ژلایەكی ڤە، ژلایەكی دیڤە ئەڤ ڤەكۆلینە پالدەرەكێ باشە بۆ هەر ڤەكۆلەرەكی كو د هەردو بوارێن ڤەكۆلینێن زمانی و ئەدەبیدا ب گشتی هەولاخۆ ددەت.

پەیڤێن كلیل: زمان، ئەدەب، زمانێ ئەدەبی، ئیدیۆم، هۆزان

پێشەکی:

ئەدەب ب گشتی و هۆزان ب تایبەتی وەکی چالاکییەکا مرۆڤی، د هەر قۆناغەکێدا بیت پینگاڤێن کاریگەر هاڤێتینە و هەردەم ڤەرێژا کار و کریار و بۆچون و بیرێن مرۆڤینە دناڤ جڤاکیدا، ب شێوەیەکێ وەسا کو مێژو و ناڤەرۆک و مەبەستا هەر دەقەکێ ئەدەبی، هەلگرێ پەیام و بارودۆخەکێ جڤاکی و ئابوری و سیاسی و ڕەوشەنبیرییا سەردەمێ خۆیە، ئەڤ پێنگاڤە ژی پری ئەوان گهۆرینانە ئەوێن دبن سیبەرا ئەدەبی خۆ دیاردکەن، کو ڕەنگڤەدانا ئەوان د زۆربەیا چالاکییێن دیترێ ژیانا مرۆڤیدا دیاربویە، وەلی دێوانە ژی چ وەکی تاکەک یان وەکی هۆزانڤان هەردەم ڤیایە پەیاما خۆ و بارودۆخێ سەردەمێ خۆ ب ڕێیا بەرهەمێ ئەدەبی بگەهینیت، داکو چارەسەرییا ئەوان ئاریشەیان دناڤ جڤاکیدا بکەت ب ڕێیا ئیدیۆم و جۆرێن ئەوێ بویە د هۆزانێن ناڤبریدا. میللەتی کورد گەلەک تیتال و بۆچونێن جڤاکی یێن نەرێنی و خراپ هەبویە و وەلی دێوانەی ڤیایە ب ڕێکا ئەوان توانجان بهێتە ناڤ مەیدانێدا، ئەوان تیتالێن نەرێنی و خراپ کو دناڤ جڤاکێ کوردەواریدا هەبویە نیشانبدەت و ڕوی ب ڕویا ئەوان ببیتەڤە، ئەڤ چەندە سەنگ و بهایێ ئیدیۆمێ د نیشاندان و گەهاندنا پەیاما هۆزانێدا ددەتە دیارکرن.ئارمانجا ڤەکۆلینێ ژی ئەوە جۆر و چەوانییا بکارهینانا ئەوان ئیدیۆمان بدەتە دیارکرن و شرۆڤەکرن کا چەوا هاتینە ئاراستەکرن و بۆ چ مەبەست بونە.

گرنگییا ڤەکۆلینێ: گرنگییا ئەڤێ ڤەکۆلینێ، د ئەوێ چەندێدایە کو بۆ جارا ئێکێیە ئیدیۆم و جۆرێن ئەوێ د هۆزانێن (وەلی دێوانە)یدا دهێتە پڕاکتیککرن.

ئارمانجا ڤەکۆلینێ: ئارمانجا ڤەکۆلینێ بریتییە ژ دویڤچون و سەلماندنا ئیدیۆم و جۆرێن ئەوێ د هۆزانێن (وەلی دێوانە)یدا.

سنورێ ڤەکۆلینێ: بریتینە ژ هۆزانێن هۆزانڤان (وەلی دێوانە)ی، ئەوێن ئیدیۆم و جۆرێن ئیدیۆمێ تێدا هاتینە بکارهینان.

ڕێبازا ڤەکۆلینێ: ئەڤ ڤەکۆلینە ل سەر بنەمایێ ڕێبازا وەسفی یا شرۆڤەکاری هاتیە ئەنجامدان، کو زمانێ نڤیسینا بەرهەمێن هۆزانڤانی د ئەوێ و قۆناغێدا بخۆڤەدگریت.

پشکێن ڤەکولینێ: ئەڤ ڤەکولینە ب ڤی شێوەی ل خوارێ هاتیە دابەشکرن:

پشکا ئێکێ: چەمک و پێناسە و جۆر و تایبەتمەندیێن ئیدیۆمێ بخۆڤەدگریت.

پشکا دویێ: ئیدیۆم و جۆرێن ئیدیۆمێ دهۆزانێن وەلی دێوانەیدا بخۆڤەدگریت.

1- چەمک و پێناسا ئیدیۆمێ و جۆرێن ئیدیۆمێ و تایبەتمەندیێن ئیدیۆمێ:

1.1. چەمک و پێناسا ئیدیۆمێ:

1.1.1. چەمکێ ئیدیۆمێ: ئیدیۆم چەمکەکێ گرنگ و بەرفرەهە بۆ گەهاندنا مەبەستەکا تایبەت و هندەک جاران پتر ژ مەبەستەکێ ددەت ل دیڤ بارودۆخان.

د فەرهەنگا) (Webster) دا چەمکێ ئیدیۆمێ ب ڤی ڕەنگی ل خوارێیە:

1- ئەو دەربڕینە، کو دشیاندا نینە واتایا وێ ژ واتا پەیڤا پێکهێنەرێن وێ بهێتە وەرگرتن.

2-بکارهینانا چەند پەیڤەکانە ب شێوەیەکێ ببنە ئاماژە بۆ چەمکەکێ دیتر. (Porter:2015(

ئیدیۆم گەنجینەکا بێ دوماهییا پێشینە و ژ باب و باپیران بۆمە هاتیە ڤەگوهاستن، هیچ ئیدیۆمەک نییە ئەزمون و سەربورەک ژ پشت وی ڤە نەبیت وەکی گۆتنێن مەزنان، لەوما دێ بینین مرۆڤێن نەخواندەڤان پتر ژ مرۆڤێن خواندەڤان مفایێ ژ ئیدیۆمێ وەردگرن، دیڤ ڤێ چەندێ مرۆڤێ گوندان د ئیدیۆمێدا ژ مرۆڤێ باژێڕان زەنگینترن، چونکی د کوردەوارییێدا دناڤ کۆچک و دیوانێن ئایینی و ئەدەبیدا ئەگەر مرۆڤەکێ ئاخفتنزان نەبایە ئەوی مافێ ئاخفتنێ نەبو، کو ئیدیۆم ژی وەکی بەڵگەک ئێک ژوان بابەتێن گرنگ بویە بۆ وان هۆزانڤانان یێن کو ئاخفتنزان بون(حسەین: 2009: 13 - 14).

ئیدیۆم دبنەڕەتدا ل سەر پەیڤان دهێتە ئاڤاکرن و ڕامانا وان یا فەرهەنگی ژێ دهێتە وەرگرتن ژ پێخەمەت ب دەستڤەهینانا مەبەستەکا دی ل دیڤ دەرکەفتنا پەیڤێ ژ واتا وی یا فەرهەنگی، پەیڤ ژی بچیکترین یەکەیا فەرهەنگییە و د هندەک دەماندا ب واتایەکا ڕاستەوخۆ دهێت و دهندەک دەمێن دیتر ب واتایەکا نەسەربەخۆ وەکی ئیدیۆمێ دهێتە بکارهینان (محمد: 1990: 22) و (حسەین: 2009: 12)، ب واتایەکا دی "ئیدیۆم بە یەکەیەکی زمانیی ئاڵۆز دادەنرێت، لەبەرئەوە بە زۆر تیۆر و ڕێبازی جیاجیا لێی کۆڵراوەتەوە و بەدانەیەکی ئاخاوتنی دانراوە، بەواتا ئیدیۆمیش وەک دەربڕاوە ئاساییەکانی تری زمانەکە پێڕەوی یاسا و دەستوری زمانەکە دەکەن و لێی لانادەن و پێکهاتەی سینتاکسی و مۆرفۆلۆژی ئیدیۆم، لەگەڵ پێکهاتەی سینتاکس و مۆرفۆلۆژی کەرەستەکانی تری زمانەکە چونیەکە، ئەوەندە نەبێت ئەمان بەهۆی چەسپاوی فۆڕمەکەیانەوە کەمتر گۆڕانیان بەسەردادێت و سنوردارترن و ملنادەن بۆ ئەو کرانەوە فراوانەی کەرەستەکانی تر ڕێگەی پێدەدەن "(محەمەد:2019: 58).

د هەر ئێک ژوان زمانێن جیهانێ چەندین جۆرێن ئیدیۆمێ ب گشتی دهێنە دیتن، کو پەیوەندی ب وان ڕویدانانڤە هەیە یێن کو دناڤ خەلکی و ژیانا ڕۆژانەدا د ناڤ نەتەوەیێن جیهانێ ڕویددەن و ب ڕێیا سەرهاتی و تاقیکرنێن ژیانێ بوینە ئەگەرێ سەرنجڕاکێشانا خەلکی و هەر ئێک ژوان دەربڕینا تشتەکێ ب ئەزمون و ڤەشارتییا ژیانێیە.

هەبونا وان ژمارەیێن زۆر یێن ئیدیۆمان د هەر زمانەکیدا ژبلی کارتێکرنا وی یێن ئەرێنی، بێگومان کارتێکرنا نەرێنی ژی هەیە، بۆ نمونە د پرۆسێسا وەرگێڕانێ دا ئاریشەکا مەزن چێدکەت، چونکی بەرامبەری هەر پەیڤەکا بیانی چەندین پەیڤێن ڕامان جیاواز پەیدا دبن و نەشێن ب دروستی ڕامانا پەیڤا بیانی ب دەستڤە بینن، چارەسەرییا ئێکنا ژی بۆ ڤێ چەندێ ڤەکۆلینە ل سەر ئیدیۆم و ڕێکخستنا فەرهەنگا وان د زمانیدا.

دناڤ بەهراپترییا زمانێن جیهانێ ئیدیۆمێن وان ب ڕێژەیەکا زۆر د ئاخڤتن و فۆلکلۆر و ب ڕێژەیەکا کیمتر د نڤیسیناندا هاتینە بکارهینان، تەنانەت ئەوێن د نڤیسینێ ژی هاتینە ئەون یێن کو ب ڕێیا ئاخڤتنێ هاتینە بیاڤێ نڤیسینێ دا.

د ناڤ زمانێن نەتەوەیێن جیهانێ ئەندامێن لەشێ مرۆڤی دەورەکێ کاریگەر و گرنگ دبینن دچێکرنا ئیدیۆمێن وان زماناندا، ب تایبەت زمانێن هندۆ ئەوروپی، چونکی (ئەو ئەندام نێزیکترین و پەیوەندیدارترین تشتە ل گەل مرۆڤی و ڕەنگدانەڤەیا وی د فەرهەنگا بنەرەتیا هەر زمانەکیدا)، وەکی (دەست، چاڤ، دل، سەر، پێ، ... هتد) (xalid :2005: 27).

مللەتێ کورد ژ گەلەک بابەت و لایەنانڤە بۆ چێکرنا ئیدیۆمێ مفا وەرگرتیە، وەکی هەمی ئەندامێن لەشێ مرۆڤی و خوارن و ڤەخوارن و دار و بەر و سروشتێ کوردستانێ و گەلەک کەرەستێن دیتر، "دناڤ کەلەپورێ زمانێ کوردیدا نمونێن هەمەجور ژ پەند و ئیدیەم و ئاخڤتنێن دجهێ خودا دهێنە دیتن، کو باس ل ڕۆلێ کاریگەرێ زمانی و پەیڤێ د ژیانا ڕۆژانەیا تاکێ کورد دا دکەن، هەتا وی ڕادەی کو زۆر جارا ئەڤ پەند و ئیدیەمە یێن وەکو دەستورەکێ جڤاکی لێ هاتین و ڕەنگڤەدانەڤەیا وان ل سەر بارێ دەرونی و شێوازێ پەروەردەیێ مرۆڤێ کورد ب مەزن و بچوکڤە دکەن، کو ئەڤە ژی کریارەکا ڕۆژانە و بەردەوامە" (موسی:2010: 34).

ئیدیۆم قۆدیکا قۆناغ و پلەیا تێگەهشتن و ژیان و زانا و داناییا کوردەوارییە، کەڤنی و نویاتی کرینە ئێک و پێکڤەگرێداینە دگەل گۆتنێن مەزناندا و دناڤ جڤاکی بخۆدا پەیدابوینە،ژێدەرێ ڕەوشەنبیری و پەروەردەکرنا جڤاکینە، دگەل خوازە و لێکچواندنا فۆلکلۆری شیرەتا ل مرۆڤێ کورد دکەن ژ لایێ ڕەوشت و تیتال و پەروەردەکرنا گیانێ جڤاکیڤە و ب ڕێیەکا نەڕاستەوخۆ هەمی تیتالێن نەپەسەند و سیفەتێن کرێت ڕەت دکەت و پالدەرەکن بۆ بەرەڤ چونا ڕێک و ڕەوشتێن جوان و بەرز و بلند و پاقژ.

ئیدیۆم قۆدیکا ڕویێ جڤاکی ب شێوەیا باش و خراپ ژلایێ کشتوکاڵ و ڕامیاری و پیشەسازی و زانست و بیروباوەڕ و ئایین و ئەفسانە و مێژو و گەلەک لایەنێن دیتر، گۆتنێن مەزنان و خوازە و لێکچواندنێن فۆلکلۆری قالبێ خەملاندنا زمانێ کوردینە،قۆدیکا پلا بلندی و ب شیان و ئێستاتیکایا پێشکەفتنا وی زمانینە، "ئیدیۆم گرنگی بە واتای کۆمەلایەتی و بەکارهێنانی زمان دەدات، و هێمالۆجی و ئیدییەم بەیەکەوە دەبەستێتەوە، ئەو ئیدیەمانەی کە واتاکانیان لە کەرتە پێکهێنەرەکانیەوە. نین وەیا لە واتا ڕێزمانیەکەوە نین،

دواتریش ناتواندرێت وەرگێڕانێکی وشە بەوشەی بۆ بکرێت، بۆ نمونە: زێڕی ڕەش، زمان درێژ، چاوپیس، سەرخۆر ..... هتد" (دزەیی:2011: 40).

2.1.1. پێناسا ئیدیۆمێ: بریتیە لە تێکەڵی و تێکچرژانەوە کە ئاسایی دو وشە یان زیاتر پێکیدێنن. ئەو واتایەی کە دێتە کایەوە (لە ئەنجامی و تێکەڵییەوە) لە واتای کەرتەکانەوە یان لە پەیوەندی ڕێزمانی ئەم کەرتانەوە پێشبینی ناکرێت" (فتاح:1986: 68).

دڤێ پێناسێدا وەسا دیاردکەت کو ئیدیۆم ب تنێ ژ دو پەیڤ یان پتر پێکدهێت و واتا وێ پەیڤێ ژ واتا پارچێن وان و پەیوەندیێن ڕێزمانی یێن وان نەهاتیە، بەلکو واتایەکا دی مەبەستە کو ل پشت وان هەیە.

ئیدیۆم: "ئەلقەییێکی گرنگی زنجیرەی زمانە کە ئەمڕۆ بە ڕابردوەوە دەبەستێتەوە، بناغەی دوا ڕۆژیشمان بۆ بەهێز دەکا، چونکە زمان کە گەیشتە پلەی یاریکردن بە وشە و مەبەستە ئاشکراکانی و توانای هەڵگێڕانەوەی ئەمانەی هەبو بۆ مەبەستێکی نهێنی بەهۆی دەست نانە سەر پەیوەندی نێوانیان ئەو پلەیە ئاوێنەی ڕاستەقینەی بڵندبونەوە و وردبینی خاوەنەکەیەتی" (فەخری: 1976: 193).

ئیدیۆم بابەتەکێ گرنگە دزمانیدا ژبەرکو سەربورێن بوری و نوکە پێکڤە گرێددەت و ژ ئەنجامێ وان سەربوران هاتیە چێکرن، لەوما بۆ ڕۆژانێن داهاتی گرنگە، هەرئیدیۆمەک ژی سەرەدەرییەکا فەرهەنگی یا درست دگەل ڕامانا وێ ناهێتەکرن، چونکی ڕامانەکا دی ددەت و ئەو ڕامان مەبەستە، ب هیزی و لاوازییا ئیدیۆمی دزڤڕیتەڤە بۆ هێز و شیان و ژێهاتییا مرۆڤی بخۆ.

ئیدیۆم: "هەرچی فرێزی گیراوە پێی دەوترێ "ئیدیۆم، فرێزیۆلۆژی". کاتێ لە یەکگرتنی هەندێ وشەدا واتای تایبەتی پەیدا دەبێ، ئەوە بەو جۆرە فرێزانە دەڵێن ئیدیۆم"(مارف: 1987: 141).

ئەڤ پێناسە ژی ژلایێ پێکهاتنێڤە بەرێ خۆ ددەتە ئیدیۆمێ، وەسا دیاردکەت دەمێ فرێزەکا گرتی هەبیت و ئەو فرێز ژ ئەنجامێ پێکڤەگرێدانا چەند پەیڤەکان کو واتا تایبەتی هەبن، دبێژنە وێ جۆرێ فرێزێ ئیدیۆم، کو واتا وێ ژ واتا پارچە یان پەیڤێن وێ نەهاتیە و واتایەکا دی ددەت.

ئیدیۆم ژ پەیڤەکێ یان دوپەیڤ، ئانکو ژ ڕستە و پەرەگرافەکێ پێکدهێت، پێکڤە واتایەکا دی یا نوی ددەن و ئەو واتا جیاوازە ژ پەیڤ و پارچێن کو ئیدیۆمێ پێکدئینن، ب واتایەکا دیتر "ئیدیۆم پێکهاتنەکا ئالوزە، ب شێوەیەکێ ئامادە و تێکەل د زمانیدا یا هەی، کو ب ڕێکا یەکگرتنا هندەک وشا، واتایەکا تایبەتیا نوی پەیدا دبیت و مەرج نینە ئەو واتا یا نوی یا پەیوەندیدار، یان یا نێزیکی واتایا وێ یا فەرهەنگی بیت" (موسی: 2009: 181).

2.1. جۆرێن ئیدیۆمێ: ئیدیۆم ب شێوەکێ گشتی دو جۆرێن سەرەکی ب خۆڤە دگریت و هەر ئێک ژ وان ژی چەند جۆرەکان ب خۆڤە دگریت وەکی ئەڤێن ل خوارێ:

1.2.1. جۆرێن ئیدیۆمێ ژلایێ ڕۆنانێڤە: "پێكهاتەی ئیدیەم شێوەی جیاوازی هەیە وەكو وشە، گرێ و ڕستەی كورتكراوە لە زمانی كوردیدا هەیە. نمونە: پیسكە، بابردەلە، بابردو، گورگان خواردو،هەتیو چە، ڕو ڕەش، لوتبەرز، ژنانی، پولەكی، دەڕشێتەوە شێوە داڕێژرا و لێكدراون.

گوێی شەیتان كەڕبێ، مو بە بەینیانەوە ناچێ، دۆ و دۆشاوی تێكەڵ كرد، لە شێوەی ڕستەن"(شوانی:2011: 129).

ئەڤ جۆرێ ئیدیۆمێ د بنەڕەتدا ژ چەند جۆرێن دیتر پێكدهێت، وەكی ئەڤێن ل خوارێ:

1.1.2.1.ئیدیۆمێن ئێک پەیڤی: ئەو جۆرێ ئیدیۆمێیە ب تنێ ژ پەیڤەكا سادە پیكدهێت، بەلێ مەبەست و ڕامانەكا زۆر ددەت، وەكی (ئێش، كوشت) (حسەین: 2009: 12 - 14). بۆنمونە:

دەمێ وی دبینم ئەز دئێشم.

ئەوی ئەز كوشتم.

2.1.2.1.ئیدیۆمێن دو پەیڤی: جۆرەكێ بەرنیاس و گرنگێ ئیدیۆمێیە، چونكی بەهراپتریيا جاران ئیدیۆم ب ڕێكا پەیڤێن لێكدای دروست دبیت كو هەردو پەیڤێن سادە پێكڤە واتایا ئەوی ئیدیۆمی پێكدئینن، وەكی (ئەزمان درێژ، دەست كورت) (موسی: 2009: 185). بۆنمونە:

ئەزمان درێژ: پڕبێژ و بێ شەرم .

دەست كورت: مرۆڤێ ژار و بەلەنگاز.

3.1.2.1.ئیدیۆمێن ڕستەیی: ئەو جۆرێ ئیدیۆمێیە ژ ڕستەكی پێكدهێت (فتاح:1986: 78) بۆنمونە:

ژ نیسكێ كەفە. مەبەست (مرۆڤەكە چ قەدرو قیمەتا خۆ نییە).

ئاگرێ بن كایە. مەبەست (مرۆڤەكە بنڤە بنڤە بیت).

4.1.2.1. ئیدیۆمێن پەڕەگرافی: ژ ناڤێ وی دیارە ئەو ئیدیۆمە كو ب شێوێ پەرەگرافی دەردكەڤیت (دزەیی:2011: 56). بۆنمونە:

دڤێ كوردستانێ دا، دەشت و زۆزان خەملین و بوهار ب گول و گولزار و ڕەیحان خەملییە و نێرگز و وەنەوشە دەست ل ملێ ئێک دو. مەبەست (سالوخەتا بوهارێ و جوانییاوێ یە).

دڤی باژێڕیدا، نە موچە و نە شول نینە، بە هراپتریا خەلكی ژیانا ڕۆژانە یا وان خراپە. مەبەست (سالوخەتا ژیانا نوكە یا خەلكێ وی باژێڕییە

5.1.2.1.ئیدیۆمێن كو ل دەسپێک و دوماهیكا بەیت و چیرۆكاندا دهێت:

ئەو جۆرێ ئیدیۆمێیە کو ل دەسپێکا چیرۆکێ چیرۆکڤان دکەتە دەرازینکەک بۆ دەسپێکرناچیرۆکێ، یان ژی ل دوماهیکا چیرۆکێ چیرۆکڤان بۆخۆ دکەتە ڕێکەک بۆ ب دوماهیک هینانا چیرۆکاخۆ. بۆنمونە:

گونەهێن من ب ستویێ وی مامۆستای ئەز فێرکریم.

مەبەست (ڕاستی و نەڕاستی نزانم).

گونەهێن تە ب ستویێ وی کەسی تو پەروەردەکری.

مەبەست (ئەوی تو باش پەروەردەنەکری).

2.2.1. جۆرێن ئیدیۆمێ ژلایێ سالوخەتێڤە:

1.2.2.1. درکە: ئەڤ هونەرێ ڕەوانبێژیێ "ئەوەیە کە ڕاستەو ڕاست ناوی شتێک نەبەی، بەڵکو بچی ناوی شتێکی تر ببەی کەپەیوەندی بەمانای یەکەمەوە هەبێت بۆئەوەی پیاو لەو مانا باسکراوە بۆ مانا مەبەستەکە بچێ"(گەردی: 1972: 88)، هەروەسا "ئەگەر شتێک لەئارادا نەبو کە وشەکە ببررێ بەسەر گوزارە ڕەسەنی و نەژادییەکەدا ئەوە درکەیە "(سەجادی: 1978: 61)، بۆنمونە:

پێیێ وی ب وێری نەکەفتیە: واتە نەچویە وێرێ.

نان نینە بخۆت: واتە گەلەک ژار و بەلەنگازە.

2.2.2.1.خواستن: هونەرەکێ ڕەوانبێژیێ یە و "بریتییە لەبەکارهێنانی وشەیەک بۆ دەربڕینی مانایەکی تر بێجگە لە مانای دروستی وشەکە بەمەرجێ پەیوەندی نێوان مانای دروست و مانای خوازەیی وشەکە وێکچون بێ، ئەبێ نیشانەیەکیش هەبێ کە ئێمە مەبەستمان بەم وشەیە مانای خواستراوەکەیە نەک مانای دروستەکە"(گەردی: 2004: 205)، هەروەسا "بەشێکە لە بەشەکانی ڕونبێژی و لە (لێکچواندن) بەهێزتر و پاراوترە" (زێباری: 1991: 96)، بۆنمونە: دلمری: بۆ مرۆڤەکێ بێ زەوق کو حەز ژ دونیایێ نە کەت دهێتە بکارهینان.

دلتەر: بۆ مرۆڤەکێ کو حەز ژ دونیایێ بکەت دهێتە بکارهینان.

3.2.2.1.پۆشین (نخاڤتن): "دروستبونا هندەک ئیدیەمان دبنەڕەتدا بۆ نخاڤتنا چەند دیاردەیەکایە، ئەو ژی ژبەر چەند ئەگەرێن کۆمەلایەتی و ئایینی ناهێتە گوتن، ئەڤ دیاردەیە پەیوەندی ب جنس و نەخۆشیێ هەیە "(عومەر: 2013: 31)، بۆ نمونە:

خۆ نێزیکی ئێک کرن: حەز ژ ئێک و دو دکەن.

دوگیان: ژنکا ب حال.

4.2.2.1.تەوس (توانج): ئەو دەربڕینە کو چ ڕاستی بۆ نینە و ب تنێ مەبەستەک ل پشت وێ هەیە، ئانکو توانج "هونەرێکە زیرەکییەکی زۆری دەوێت، چونکە دەربڕینێکە چەمکێکی کۆمیدی هەڵدەگرێت، توانج دو ئاڕاستەی هەیە، ئەرێنی و نەرێنی، لە هەردو باردا توندی و ڕەقی سیمای توانجە "(دزەیی: 2015: 121)، بۆنمونە:

مێشێ ل چاڤێ خۆ دەرناکەت.

دەستی بخەرە دەمی بزانە دەگەزێت.(فتاح: 1986: 116)

5.2.2.1.زێدەگاڤی (زێدەڕۆی): بریتییە ژ وێ دەربڕینێ کو زێدەگاڤییەک تێدا دهێتەکرن، لەوما دگەل دورهێل (واقع) ی ناگونجیت، ئانکو زێدەگاڤی "بریتییە ژ سنور دەرچونەکا زێدە یان پەسنەکا مەزن، کو دبیتە ئالاڤ د ئەدەبیات و پڕاگماتیکێدا"(سەلیم و موسی: 2021: 473) و (شەعیا: 2018: 153). بۆنمونە:

ژبەر دەنگێ وە ئەم کەڕبوین.

ژ تێهنادا مرین.

3.1. تایبەتمەندیێن ئیدیۆمێ: ئیدیۆم ب هەمی جۆرێن خۆڤە چەند تایبەتمەندییەک هەنە وەکی ئەڤێن ل خوارێ:

1.3.1.ئەو یەکا زمانییە کو ژلایێ پێکهاتنێڤە سەر ب ئاستێ وشەسازییە، بەلێ ژلایێ ڕامان و واتایێڤە سەر ب ئاستێ واتاسازییێڤەیە.

2.3.1.واتایەکا تایبەت هەیە و د چارچوڤەکا دیارکریدا دهێتە بکارهینان.

3.3.1.هندەک جاران هێما ژی ئیدیۆمە و بۆ گەهاندنا مەبەستەکێ دهێتەبکارئینان.

4.3.1.واتایا ئیدیۆمێ جیاوازە ژ واتایا پارچێن وێ.

5.3.1. ب شێوێ سادە و لێکدای و ڕستە و پەڕەگراف و دەسپێک و دوماهیکا چیرۆکێ دەردکەڤیت.)(شوانی:2011: 129-130)، بۆنمونە:

دەست پیس

دلپیس

هەستی گران

هەر ئێک ژوان نمونان ئیدیۆمەکە و ژلایێ پێکهاتنێڤە دچنە بن سیبەرا مۆرفۆلۆجیێ و ژلایێ واتا و مەبەستانڤە گرێدای ئاستێ واتاسازییێنە، واتایا وان جیاوازە ژ واتا پارچێن وان و دچارچوڤەکا دیارکریدا دهێنە بکارهینان.

2- ئیدیۆم و زمانێ ئەدەبیێ هۆزانڤان (وەلی دێوانە)ی: ژبەرکو بابەتێ مە ئیدیۆمە ژلایێ ڕۆنانێڤە، لەوما دڤێ پشکێدا ب تنێ ئاماژە ددەینە ئیدیۆم و جۆرێن ئیدیۆمێ ژلایێ ڕۆنانێڤە د هۆزانێن (وەلی دێوانە)یدا.

1.2. پەیوەندییا ئیدیۆمێ ب زمانێ هۆزانێڤە: زمان چارچۆڤەیە یان ئەو پەیڤ، دەستەواژە و ڕستەنە، ئانکو کەرستێ سەرەکییە بۆ ئاڤاکرنا بەرهەمێ ئەدەبی،چاوانییا ڕێزکرن و بکارهینانا پەیڤ و ڕستان ل دەڤ هەر نڤیسەرەکی جیاوازە، واتە هەر نڤیسەرەکی شێوازێ تایبەتێ خۆ هەیە، هندی فەرهەنگا زمانی یا نڤیسەری دەولەمەندتر بیت دێ شیانێن وی یێن نڤێسینێ پتر لێ هێن.

زمانێ ئەدەبی ژی زمانەکێ فرە ڕەهەند و ڕەوان و پڕ ڕامانە، هەروەسا زمانێ ئەدەبی ژ سەردەمەکی بۆ سەردەمەکێ دی دهێتە گوهارتن.

زمان باشترین کەرەستا دەربڕینێ یە ل دەڤ مرۆڤی و ب تایبەت ل دەڤ ڕەوشەنبیر و ئەدیبی ڤە، هۆزان ژی ب ئەگەرێ هندێ کو پتر بۆ هەست و سۆزێ پەیام وەرگری دهێتە داڕێتن و دهێتە نڤیسین، لەوما پتر ب ڕێیا جۆرە زمانەکێ هەست دەربڕێ واتادارڤە کاریگەرییا خۆ ل سەر خواندەڤانان دیاردکەت ،هەروەسا زمان بۆ هۆزانێ وەکی جل و بەرگەکییە و دبیتە ئەگەرێ خەملاندنا هۆزانێ، سەرنجا خواندەڤانی بۆخۆ ڕادکێشیت، ژبەرهندێ زمان د فۆرمێ هۆزانێدا گرنگییا خۆیا تایبەت هەیە.

سادەترین پێناسا ئەدەبی نەخشاندن و بکارهینانا زمانیە، چونکی سادەترین و باشترین کەرەستێن خەملاندنا هۆزانێ زمانە، هۆزان ژی وەکی پشکەکا گرنگێ ئەدەبی ب ڕێیا زمانی خۆ د خەملینیت، هەروەسا سادەترین پێناسا ئەدەبی دەربڕینەکێ جوانە ب ڕێیا هەلبژاردنا زمانەکێ کاریگەر بۆ گەهاندنا پەیامەکێ بۆ وەرگری د تێکستێ ئەدەبیدا (شەمس: 2020: 4)، دڤێ حالەتیدا نڤیسەر وەک پەیامنێرەکی هەول ددەت کەرەستەیێن درست هەلبژێریت بۆ گەهاندنا بیر و بۆچونێن خۆ دڤێ تێکستیدا ئەو ژی زمانە، کو ب بنەمایەکێ گرنگ و سەرەکیێ ئەدەبی دهێتە دانان، " شیعر هونەرێکە شاعیر لە ڕێگای زمانەوە بەشێوازێکی ڕێک و تەکنیکی هونەری مامەڵەکردنی هونەرەوە، لە پانتایی فەرهەنگی زماندا دەستەبەری دەکات "(مەحمود: 2012: 17).

بێگومان هاوکێشا سەرەکی دناڤبەرا هۆزان و زمانیدا دێ کاریگەرییا خۆ هەبیت دەمێ هۆزانڤان زمانەکێ بلند و بالا هەلدبژێریت بۆ مسۆگەرکرنا کاریگەرییێ ل سەر وەرگری و ئەو زمان جیاوازە ژ زمانێ ڕۆژانەیا خەلکی، چونکی "شاعیر بە زمانێکی زۆر باڵا و پڕ لە دەسەڵات بۆ بابەت و ناوەڕۆک

دەڕوانێت"(مەحمود: 2012: 10)، وەکی مە بەری نوکە ئاماژە پێدا دڤێت تێکستێ هۆزانێ جیاوازبیت ژ زمانێ ڕۆژانەیا خەلکی ژلایێ بکارئینانا پەیڤا فەرهەنگییا واتادار و کاریگەر ب گشتی و ب تایبەت بکارهینانا پەیڤ و دەستەواژەیێن ئیدیۆمی.

جوانی و ڕەوانبێژییا ئیدیۆمێ دڤێ چەندێ دایە کو وێنەکێ وەسا بۆ مەبەست و ڕامانا وێ دکێشیت کو ب تەمامی و ئاشکەرا هەستێ پێ بکەین و دەرونێ مرۆڤی ب لڤینیت، ئەڤ چەندە ژی تایبەتمەندییەکا هونەریە ب گشتی، هەروەسا ئیدیۆم هویرترین ئەگەرێ ڕەوانبێژیێ یە، گەلەک ژ ڤێ چەندێ کاریگەرترە کو مرۆڤ ب شێوەکێ ڕاست و ڕاست ڕاستییەک بێژیت و ئاشکەرا بکەت، چونکی ئەڤە وە ل مرۆڤی دکەت هزراخۆ د وێ ئاخفتنێدا بکەت، هاریکارەکێ باشە مرۆڤ بشێت بۆچوناخۆ بەرامبەر تشتەکێ یان کەسەکێ دەرببڕیت دەمێ تە نەڤێت وی بۆچونی ب شێوەکێ ڕاست و ڕاست بێژی ڤێجا ژبەر هەر هۆیەکی بیت، "ئیدیۆم دیاردەیەکە لە دیاردەکانی ڕەوانبێژی، لە زۆر وێنەدا ڕاستیت بە بەڵگەوە بەردەست دەخات، کارەکەت (القضية) بۆ ڕون دەکاتەوە، سەلماندنی لە تویی خۆیدا نیشان دەدات"(گەردی: 1972: 88)، هندەکێن دیتر ئەوێ پەیوەندیێ ب شێوەکێ دیتر دیاردکەن ئەوژی ناڤکرنا ئیدیۆمێیە ب درکەی وەسا دیاردکەن، کو"درکە: واژەیەکە کە مەبەست لێی واتایەکی ترە نەک ئەو واتایەی کە بۆیدانراوە و دەشبێت ئەو واتایە بگەیەنێت، چونکە پەیوەستێک (قرینە) نەهاتوە کە نەهێڵێت واتا ڕەگەزیەکە بگرێتەوە. لێرەدا بەکارهێنانی (واژەیەک) ڕەنگە بەتەواوی مەبەست نە پێکێت، چونکە هەندێک جار درکە بە واژەیەک دروست نابێت، ئەو واژانەی کە لە درکەدا بەکارهاتون بە ڕوکەش دەلالەت لەسەر ئەو واتایانە دەکەن کە بۆیان دانراون، بەڵام ژیری گوێگر وا دەکات کە لەم واتایانە بپەڕێتەوە بۆ واتایەکی تر کە مەبەستی درکەکەیە، واتا زانینی واتای درکە لە ڕێگای ژیریەوە دێت نەک لە ڕێگای واژەوە" (سالار: 2003: 53).

هەژیە بێژین ئیدیۆم نە یتنێ د ئاخڤتنا ڕۆژانەیا خەلکی و بۆنە و هەلکەفتاندا دهێتە بکارهینان، بەلکو گەلەک جاران د زمانێ نڤیسینێ ب گشتی و د زمانێ ئەدەبییێ هۆزانێ ب تایبەتی ل دویڤ پێدڤی و ل جهێ پێدڤی دهێتە بکارهینان.

ئیدیۆم لایەنەکێ بنەڕەت و گرنگە د شێوازێ ئەدەبیدا، چونکی ئیدیۆم و مۆسیقا و وێنێ هونەرێ سێگۆشەکا بنەڕەتییا شێوازێن ئەدەبینە، دبیاڤێ شیعرێدا ئیدیۆم ژ گرنگترین پشکێن شێوازێ ئەدەبییە، ب ڤی ڕەنگی ئەم دشێین بێژین چێدبیت زمانێ شیعری ببیتە کەرەستەکا گونجای بۆ ڤەکۆلینا پڕاگماتیکی دناڤبەرا هەردو بوارێن ڤەکۆلینا زمانی و ئەدەبیدا(سالار: 2003: 58) ل ڤێرێدا پێدڤیە بێژین هەرچەندە بارێ زمانی گرانتر و ب زەحمەتتر بیت ل دەمێ نڤیسینا تێکستێ شیعری ژلایێ بکارئینانا پەیڤ و دەستەواژەیێن ئیدیۆمی یێن نارون، هندە ژی ڕێژەیا تێگەهشتنێ ژ تام و چێژا ڤی جۆرێ زمانی ل دەف خواندەڤانێ تێکستی گرانتر دبیت.

بێگومان هەتا ڕادەکی دیتنا ئەدەبی یا شیوازێ جیاوازە ژ دیتنا زمانی یا شێوازێ، چونکی شێوازگەرییا ئەدەبی دکەڤیتە بن بارێ (هەست و سۆز و خەیال) ێڤە، بەلێ شێوازێ زمانی زمانێ نڤیسەری ب گشتی دکەت و ئەو زمان ژی ژ چین و تەخەکێ جڤاکی بۆ یا دیتر یان ژ ژییەک و نڤش و پیشەیەکی بۆ یا دیتر جیاوازە د بکارئینانێدا (گەردی: 1972: 44)، لەوما گەلەک جاران خواندەڤان ب ڕێیا وان پەیڤ و ڕستە و دەستەواژەیێن د بەرهەمێ نڤیسەری دا دهێتە بکارئینان د زانیت کا ئەڤ بەرهەمە یا کێژ نڤیسەرییە، کەواتە د شێوازێ زمانیدا ڤەکۆلەر د ئەنجامێ ڤەکۆلینا خۆدا دشێت شێوازێن جۆراوجۆرێن زمانی دەستنیشان بکەت ئەڤە ژلایەکیڤە، ژلایەکێ دیڤە ژی دەستنیشانکرنا شێوازێن جۆراوجۆرێن زمانی د بیاڤێ بکارئینانا دەنگ و پەیڤ و ڕستەیێن زمانی و بکارهینانا زمانی دبیاڤێ (پراگماتیک)ێدا.

هەمی ڕێباز و قوتابخانە و شەپۆلێن ئەدەبی ژلایێ زمانیڤە گرنگییەکا تایبەت ب پەیوەندییا ئیدیۆمێ ب زمانێ ئەدەبی دایە د بیاڤێ داڕشتنا تێکستێن ئەدەبیدا، ئیدیۆم د شیعرێدا وەکی کەرەستەکە د ڤەگێڕان و وێنەکاری و دان و ستاندنا شیعرێ و ب دەستڤەئینانا هزر و بیرا نڤیسەری دناڤ تێکستێ شیعریدا دهێتە بکارهینان (مەحمود: 2012: 25) ب ڤی ڕەنگی پەیوەندی و گرنگییا ئیدیۆمێ ب زمانێ هۆزانێڤە ب دەستڤە دهێت.

ئیدیۆم وەک بابەتەکێ زمانێ شیعری دناڤبەرا هەردو جۆرێن شیعرێن کلاسیکی و نویدا هەتا ڕاددەکێ جیاوازە، چونکی دهۆزانا کلاسیکیدا هۆزانڤان نەچاردبیت پێگیریێ ب هندەک لایەنێ ڕەوانبێژیێ بکەت و توشی هندەک ئاریشەیێن زمانڤانییێ دبیت، چونکی هۆزانڤانێ کلاسیک خەما وی یا سەرەکی هەلبژاردنا پەیڤێن ئێک سەروایە ل دوماهیکا دێڕێن هۆزانێدا، هەروەسا هۆزانڤانێ کلاسیک دڤێت هندەک پەیڤێن فەرهەنگی ب واتایا ڕەوانبێژیێ د بوارێن ڕەگەزێن (درکە، خواستن، پۆشین، تەوس (توانج)، زێدەگاڤی (زێدەڕۆیی)) بکاربینیت (سالار: 2003: 54)، بەلێ دهۆزانا نویدا ب شێوەکێ گشتی بەهراپترییا هۆزانا نوی ئەڤ ئەرکێ گران یێن ڕەوانبێژیێ کێمتر و سڤکترە.

2.2. ئیدیۆم ژلایێ ڕۆنانێڤە د هۆزانێن (وەلی دێوانە)یدا: د هۆزانێن ناڤبریدا ئیدیۆم ژلایێ پێکهاتنێڤە ب پلە ئێک دو پەیڤینە و ب پلە دو ئێک پەیڤینە و ژلایێ سالوخەتێڤە ب پلە ئێک خواستن و ب پلە دو پۆشینە و ب پلە سێ درکەیە، ئەم دێ هەول دەین ل ڤی پشکێ جۆرێن ئیدیۆمێ ژلایێ ڕۆنانێڤە بدەینە دیارکرن د هۆزانێن (وەلی دیوانە)یدا:

1.2.2.ئیدیۆمێن ئێک پەیڤی: ئەڤ جۆرێ ئیدیۆمێ ب شێوەکێ گەلەک کێم د هۆزانێن ناڤریدا هاتیە بکارهینان، چونکی هۆزانڤانی پتر هەولدایە ئیدیۆمێن خۆ ب ڕێکا لێکدانا دو پەیڤان چێبکەت دا پتر و باشتر ژی بشێت جوانکارییەکێ بدەتە هۆزانێن خۆ ژلایێ ڕەوانبێژییێڤە، بۆنمونە هۆزانڤان د هۆزانا (فەلەک هەتا کەی)دا دبێژیت:

فەلەک هەتا کەی

...

فەلەک هەتا کەی

فەلەک لە دەرگات سزام هەتاکەی ..

تاکەی پەشێو حاڵ ڕەنگم زەرد وەک بەی

تاکەی ناڵە ناڵ بناڵم جۆن نەی

تاکەی لەش بە بار لە خاکا کەوتو

تاکەی دەردو ئێش بم کا بەمردو (د.و.د.ل:19)

د ڤان دێڕێن هۆزانێدا پەیڤا (فەلەک) ئیدیۆما ئێک پەیڤیە و ب تنێ ژ پەیڤەکا سادە پێکدهێت،کو ژ ئەنجامێ بێ ئومێدییەکا زێدە مەبەستا وێرانکاری و شکەستنێ و خراپیا ڕەوشا ژیانێ و نە گەهشتن ب ئارمانجان ددەت، ناڤبری د هۆزانەکا دیدا ب ناڤێ (هەوری ڕەشی خەم) دبێژیت:

هەوری ڕەشی خەم

...

با هەردی گەرمیان بەوان بەفەربێ

وەک بەهاری نوێ پاراو و تەڕبێ

توخوا هەوری ڕەش باهەردو وەک یەک

مـن لەسەر زەمین تۆ لەڕوی فەلەک (د.و.د.ل:71)

د دێڕا دوێ یا ڤێ هۆزانێ پەیڤا (فەلەک) ئیدیۆمەکا ئێک پەیڤیە، چونکی ژ وشەکا سادەیا سەربەخۆ پێکدهێت، چەندین مەبەستێن وەکی نائومێدی و ژدەستداناهێڤیان و پشتگوهـ هاڤێتن و تیکدانا ڕەوشا ژیانێ ددەت، دیسان د هۆزانەکا دیدا ب ناڤێ (هەرمن ناشادم) دبێژیت:

هەرمن ناشادم

...

هەرمن ڕێ ی مۆری نەردم گیراوە

هەرمن شەش دەردی بەختم تەنراوە

هەرمن ناسازە فەلەک لە بەختم

هەرمن گیرۆدەی ئازاری سەختم (د.و.د.ل:90)

ل ڤێرێ پەیڤا (فەلەک) ئیدیۆما ئێک پەیڤیە، چونکی ئەڤ پەیڤە ژبلی کو ژلایێ ڕۆنانێڤە سادە، هەروەسا مەبەستا ئازار و سەرنەکەفتن و خراپیێ ددەت د کارەکی یان تشتەکیدا.

2.2.2. ئیدیۆمێن دو پەیڤی: ئەڤ جۆرێ ئیدیۆمێ ژ هەمی جۆرێن دیترێ ئیدیۆمێ ژلایێ ڕۆنانێڤە ل دەڤ هۆزانڤانی پتر هاتیە بکارئینان، کو ب شێوەکێ ژیهاتی و هۆستایانە شیایە ڤێ ئیدیۆمێ د هۆزانێن خۆدا وەکی (فەلەک هەتا کەی، ڕوناکی باوان، ئاخ بۆ خەسرەوخان، ڕسوای زەمانەم، ئەستێرەی بەیان، هامسەران ناوم، یاران بۆ تارە، هەی دەربەدەر خۆم) دابڕێژیت، بۆنمونە دهۆزانا (فەلەک هەتا کەی) دا دبێژیت:

فەلەک هەتا کەی

...

هەر من ئاوارەی کوچەی شارانم

هەرمن بەدبەختی ڕۆژگارانم

هەرمن دڵ تەنگم لێوم بە بارە

هەرمن بە خەدەنگ چەرگم بوپارە (د.و.د.ل:21)

د ڤێ دێرێدا پەیڤا (دڵ تەنگ) ئیدیۆمەکا دو پەیڤییە، چونکی ژ دو پەیڤێن سادە پێن (دڵ) و (تەنگ) پێکهاتیە و واتایەکا ڤەدەر ددەت، کو بۆ مرۆڤێن خەمبار و بێ چارە دهێتە بکارئینان پێن کو گەلەک ب سادەیی ژیانێ دبورینن، د هۆزانا (ڕوناکی باوان) ژیدا دبێژیت:

ڕوناکی باوان

...

شەو و ڕۆژ لەگەڵ بەختم دەعوایە

بۆیە جێم لەسەر لوتکەی چیایە

فیدای چاوت بم چاوڕەشی چاو گەش

بەزەیی یەکت بێ بە منی چارە ڕەش (د.و.د.ل: 31)

ل ڤێرێ پەیڤا (چارە ڕەش) ئیدیۆمەکا دو پەیڤییە، چونکی ژ دو پەیڤێن سادە پێن (چارە) و (ڕەش) پێکهاتیە و واتایەکا جیاوازتر ژوان ددەت، کو بۆ وان مرۆڤێن بەدبەخت کو ژیان و گوزەرانێن وان و ناگونجن دگەل ژیانا ئاسایی دهێتەبکارئینان، لەوما ناڤبری ئەڤێ سیفەتێ دداتە پال خۆ، دیسان ئەڤ جۆرێ ئیدیۆمێ د هۆزانا (ئاخ بۆ خەسرەوخان) دیاردبیت دەمێ هۆزانڤان دبێژیت:

ئاخ بۆ خەسرەوخان

...

ئازاو چاونەترس شێری ڕوی مەیدان

دەست و دڵ خاوێن بە ڕەحم و ویژ دان

ئەو بەخشندەیە بە دڵی نەرمی

بەشەوق و زەوق و بەهەستی گەرمی (د.و.د.ل: 32)

د دێڕا ئێکێ یا ڤێ هۆزانێ پەیڤا (دەست و دڵ خاوێن) مرۆڤێ چاکەخواز و ڕەوشت بلند دهێتە بکارئینان، هۆزانڤان ئەڤێ سیفەتێ ددەتە پال هندەک مرۆڤێن باش، بەلێ د دێڕا دوێدا هەردو پەیڤێن (دڵ نەرم) و (هەست گەرم) هاتینە بکارئینان، کو پەیڤا (دڵ نەرم) بۆ مرۆڤێن خودان ڕەوشت بلند و بەخشندە و پەیڤا (هەست گەرم) بۆ مرۆڤێن کو هەست و هزر و بیروبۆچونێن باش و ئەرێنی هەنە هاتینە بکارهینان، هەروەسا د هۆزانێن (ڕسوای زەمانەم) دبێژیت:

ڕسوای زەمانەم

...

شەش دەری بەختم ڕێ ی لێ گیراوە

خەم بار و دڵ تەنگ جەرگم بڕاوە

چەوت و لار و گێژ چەرخی چەپ گەردم

دەردم گرانە دور لە هاو دەردم (د.و.د.ل:37)

دڤێ پارچا هۆزانێدا پەیڤا (دڵ تەنگ) ئیدیۆمەکا دو پەیڤییە، چونکی ژ دو پەیڤێن سادە پێن (دڵ) و (تەنگ) پێکهاتیە و واتەیەکا جیاوازتر ژوان هەردو پەیڤێن سادە ددەت و بۆ مرۆڤێ خەمبار و بێ چارە دهێتە بکارهینان، دیسان د هۆزانا (ئەستێرەی بەیان) دبێژیت:

ئەستێرەی بەیان

...

هـەمـو ڕۆژێ ڕوی پاکیان ئەبینی

بەهرە لە شێوە چاکیان ئەستێنی

چـاوت وا لـەڕوی تـەتـارانـەوە

لەشـەوق و جـوانـی نـازدارانەوە (د.و.د.ل:39)

د ڤێ هۆزانێدا پەیڤا (ڕوپاک) ئیدیۆما دو پەیڤییە، چونکی ژ دو پەیڤێن سادە پێن (ڕو) و (پاک) پێکهاتیە و واتەیەکا جیاوازتر ژوان هەردو پەیڤێن سادە ددەت و و بۆ مرۆڤەکێ کریارەکا ب خێر کربیت و ئەو کار ببیتە ئەگەرێ سەرفرازییا وی دهێتە بکارئینان، هۆزانڤان ئەڤێ سیفەتێ ددەتە پال هندەک مرۆڤێن باش، جارەکا دی د هۆزانا (هامسەران ناوم) دبێژیت:

هامسەران ناوم

...

کـاتێ لە داوێن دایکم بوم پـەیـدا ..

نـاوم لـێـنـرا دێـوانـە و شـەیـدا..

چاو بە فرمێسک و دەرون پڕداخ بوم

خەم ناک دڵ شکاو هەم بێ دەماغ بوم (د.و.د.ل:72)

د دێرا دوێ دڤێ هۆزانێدا پەیڤا (دڵ شکاو) ئیدیۆما دو پەیڤییە، ژ دو پەیڤێن سادە پێن (دڵ) و (شکاو) پێکهاتیە و بۆ مرۆڤەکێ کو دلێ وی ب ئازار و ئێش بیت ژ ئەنجامێ کارڤەدانا کارو کریارەکێ نەگونجای و ئەو کار ببیتە ئەگەرێ شەرمەزارییا وی دهێتە بکارهینان، ئیدیۆمێن دو پەیڤی د هۆزانا (یاران بۆ تارە) ب ئەڤی شێوەی دیاردبیت:

یاران بۆ تارە

...

هەمـو کـەس لەکات جوانی نەو بەهار

شـادە بـە بـۆنـی گولاّن لە گـولّزار

مـن نـەبێ ئەمسـاڵ شـادیم ناشاد بو

نائومێد دڵ تەنگ ڕەنجم بەرباد بو (د.و.د.ل:74)

ل ڤێرێ دیسان پەیڤا (دڵ تەنگ) ئیدیۆمەکا دو پەیڤییە، ژ دو پەیڤێن سادە پێن (دڵ) و (تەنگ) پێکهاتیە و واتەیەکا جیاوازتر ژوان هەردو پەیڤێن سادە ددەت و هۆزانڤان وەکی مرۆڤەکێ خەمبار و بێ چارە ئەڤێ سیفەتێ ددەتە پال خۆ، هەردیسان د هۆزانەکا دیدا ب ناڤێ (هەی دەربەدەر خۆم) ب ئەڤی شێوەی دیاردبیت:

هەی دەربەدەر خۆم

...

مـاڵ بـەتـاڵان چـو مایە بەتـاڵ خـۆم

دڵ ڕەش وەک قەقنەس بەکۆی زوحاڵ خۆم

ڕوزەردی دیـوان دۆسـت و یـاران خـۆم

گـیرۆدەی مـەینـەت و وێڵی شاران خۆم (د.و.د.ل:101)

ل ڤێرێ پەیڤا (دڵ ڕەش) ئیدیۆمەکا دو پەیڤییە، ژ دو پەیڤێن سادە پێن (دڵ) و (ڕەش) پێکهاتیە و بۆ مرۆڤەکێ کریارەکا بێ خێر کربیت و ئەو کار ببیتە ئەگەرێ شەرمەزارییا وی دهێتە بکارئینان، هۆزانڤان ئەڤێ سیفەتێ ددەتە پال خۆ.

(خشتێ هژمارە وڕێژا بکارهینانا ئیدیۆمێ ژلایێ ڕۆنانێڤە د هۆزانێن (وەلی دێوانە)یدا)

ژ	سەرجەمێ ژمارەیا هۆزانان	ژمارەیا هۆزانان	ناڤێ هۆزانان	جۆرێن ئیدیۆمی ژلایێ ڕۆنانێڤە	ڕێژا %	پلە

1	11	8	(فەلەک هەتا کەی، ڕوناکی باوان، ئاخ بۆ خەسرەوخان، ڕسوای زەمانەم، ئەستێرەی بەیان، هامسەران ناوم، یاران بۆ تارە، هەی دەربەدەر خۆم)	دو پەیڤی	%73	ئێک
2		3	(فەلەک هەتا کەی، هەوری ڕەشی خەم، هەرمن ناشادم)	ئێک پەیڤی	%27	دو

لدویڤ خشتێ ل سەری وەکی بەڵگە و ب ڕێکا وەرگرتنا (11) هۆزانێن (دیوانا وەلی دێوانە)یدا، دێ بینین ل دەڤ هۆزانڤانی ئیدیۆما دوپەیڤی و ئێک پەیڤی ژلایێ ڕۆنانێڤە ب پلا ئێکێ و دوێ دهێن.

ئەنجام:

1- ئیدیۆم دزمانێ ئەدەبیێ هۆزانێن (وەلی دێوانە)یدا دەورەکێ کاریگەر و گرنگ دبینیت، ئەڤ چەندە ژێ شیان و پلەیێن زیرەکی و شەهرەزاییا هۆزانڤانی دیاردکەت کو شەهرەزاییەکا زۆر هەبویە د بکارئینانا زمانی یا ئاستێ واتاسازی (پراگماتیک) ێ، کو ناڤێ ئەندامێن لەشێ مرۆڤی ب ڕەنگەکێ بەرفرەهـ پشکداریێ دپێکئینان و چێکرنا وان ئیدیۆماندا هەبویە، وەکی (دڵ، دەست، هەست، ڕو، زمان،..... هتد).

2- بەهراپتریا ئیدیۆمێن د هۆزانێن هۆزانڤانیدا ژلایێ ڕۆنانێڤە دو پەیڤینە و گەلەک کێم ئیدیۆمێن ئێک پەیڤی هاتینە بکارئینان، ئەڤەژی دزڤڕیتەڤە بۆ سروشتێ هزرکرن و تێگەهشتنا هۆزانڤانی بەرامبەر نواندن و لێکدانا هزر و بیرێن ئەوی یێن تایبەت ل دویڤ ئەوان بابەت و تشت و کەسان.

3- پشکا مەزن ژ ئیدیۆمێن دو پەیڤی ژلایێ سالوخەتێڤە ژ جۆرێ خواستنێنە د هۆزانێن ناڤبریدا، ئەڤە ژێ ڕامانا هندێ ددەت کو ناڤبری گەلەک شەهرەزا بویە د هونەرێ خواستنێدا بۆ گەهاندنا پەیام و هزرێن خۆ.

4- ئەو بارودۆخێ دەرونی یێ دژوار لدەڤ هۆزانڤانی هۆکارەکێ گرنگ بویە، داکو بشێت ب ڕێکا ئیدیۆمێن دو پەیڤی دەربڕینێ ژوان بارودۆخان بکەت، چونکی ژلایێ هێزێن دەرونیڤە ئیدیۆمێن دو پەیڤی پتر کاریگەرتر و گونجایترە و ب دروستی ل دەمێ ئازراندنا دەرونی و هزرێن خواندەڤانی و گوهداری جهێ خۆ دگریت.

“The Reflection of the Idiom in the Poetic Language by the poet Wali Diwana”

Dawlat Mohammed Ahmed[1] - Omer Abdulrehman Omer[2]

[1+2]Department of Kurdish Language, Faculty of Humanities, University of Zakho, Zakho, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract:

Generally, Idiomatic expressions are characterized by great importance in creative texts and poetic texts in particular, because they have special connotations that express the extent of the poet's creative ability since the poets embody the content of their poems implicitly within the texts, in an attempt to increase the artistic taste of the reader.

This study is entitled “The Reflection of the Idiom in the Poetic Language by the poet Wali Diwana”. We took the poems of the aforementioned poet as a sample for the poets of his time. In those days, the poets of southern Kurdistan, in general, implicitly expressed the living style and social conditions in their poems.

The idiomatic expressions of all kinds were embodied in the poems of the above-mentioned poet, in a special style and technique, and this was reflected in the contents of his poems.

The importance of this study turns out to be an applied study, and on the other hand, it opens the way for other researchers in the literary and linguistic fields to raise this issue in their studies.

Keywords: Language, Literature, Literary Language, Idiomatic Expressions, Poetry.

ژێدەر:

ئازاد ئەحمەد مەحمود (2012) بونیاتی زمان لە شیعری هاوچەرخی کوردی دا ،چ2، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

ئەورەحمانی حاجی مارف (1987) لە بواری فەرهەنگ نوسی کوردیدا، بەغدا.

ڕەفیق شوانی(2011) وشەسازی زمانی کوردی، چ1، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی،هەولێر.

سەردار ئەحمەد حەسەن گەردی (2004) بنیاتی وێنەی هونەری لەشیعری کوردیدا (1970-1971)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

شیلان عومەر حسین(2009)، ئیدیۆم چەشن و پێکهاتنی لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی ڕەنج، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی.

عبدالواحید موشیر دزەیی(2011) واتاسازی وشە و ڕستە،چ2،چاپخانەی ماردین،هەولێر.

عبدالواحید موشیر دزەیی(2015) پراگماتیک و ڕەوانبێژی، چ1، هەولێر.

عبدالوهاب خالد موسی(2009) چەند بابەت و لێکۆلینێن زمانی، چاپخانا هاوار، ئێکەتیا نڤیسەرێن کورد/ دهۆک، دهۆک.

عبدالوهاب خالد موسی(2010) دەسپێکەک بۆ زمانڤانییا پراکتیکی. چاپخانا ڕۆشنبیری، وەزارەتا ڕۆشنبیری و لاوان، هەولێر.

عەزیز گەردی(1972) ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا ، بەرگی یەکەم، بەغدا.

عەلائەدین سەجادی(1978) خۆشخوانی ،چاپخانا مەعارف، بەغداد.

سیپان عوسمان عومەر(2013) پەیوەندیا لێکسیکۆلۆژیێ ب واتاسازییڤە د زمانێ کوردیدا، ناما ماستەرێ، فەکۆڵتیا زانستێن مرۆڤایەتی، زانکۆیا زاخۆ.

کەوسەر عزیز محمد(1990) بیردۆزی مۆرفیم و هەندێ لایەنی وشەسازی کوردی، ناما ماستەرێ، کۆلیژا ئادابێ، زانکۆیا سەلاحەددین، هەولێر.

نوزت أحمد زێباری(1991) ڕونبێژی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بە نمونەی مەلای جزیری و نالی، ناما ماستەرێ، کولیژا ئادابێ، زانکۆیا سەلاحەددین، هەولێر.

بژوێن یەحیا محەمەد(2019)، نیشانەکردنی دەربراوەگشتییەکان لە زمانی کوردییدا، گ. زانکۆی گەرمیان، ژمارە 6، بەرگی 5.

ڕۆکان گوریل شەعیا(2018)، جوانکاریی لەشیعرەکانی عەونی شاعیردا، گ.زانکۆی کۆیە، ژ(1)، بەرگی (1).

زێڕین خورشید سەلیم و عەبدلوەهاب خالد موسی(2021)، زێدەبێژی و چەند دیاردەیێن دی یێن نەحەرفی، گ. زانکۆیا دهۆک، ژ(2)، پەربەندا (24).

عبدالسلام سالار(2003)، پەیبردن بە جیاوازیی نێوان چەند هونەرێکی ڕەوانبێژی، بەشی B، گ. زانکۆی سلێمانی، ژ 12، سلێمانی.

محمد معروف فتاح(1986)، دیسان مۆرفیم، پێداچونەوەیەک لەبەر ڕۆشنایی زمانەوانیدا، بەرگی (11)، گ.کۆری زانیاری عێراق، دەستەی کورد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا.

نەسرین فەخری(19٧6)، هەندێ زاراوە و ئیدیۆمی کوردی، گ. کۆلێژی ئەدەبیات، ژ 19، زانستگای بەغدا، بەغدا.

هێمن عەبدولحەمید شەمس(2020)، پەیوەندیی نێوان زمان و ئەدەب لە دیدی دلداردا، گ.زانکۆیا کۆیە، ژ(2)، بەرگی(3).

fire diyalekti di zimane kurdide, G. Nubun, J 60, Hewler. 22- Ebdulwehab xalid(2005),

ڕازی، دیوانی وەلی دێوانە، چ2، چاپخانا (بابل)، بەغدا.

.(2015/8/23) Porter: http://www. 1913dictionary.com/file.html-